

Vrije Universiteit Brussel
Vakgroep Sociologie
Onderzoeksgroep TOR
Pleinlaan 2
B- 1050 Brussel
Tel. 02/629.20.24
Fax 02/629.30.52
<http://www.vub.ac.be/TOR/>

TOR 2002/23

SOCIAAL KAPITAAL EN PARTIJKEUZE

Hilde Coffé & Jessie Vandeweyer¹

Paper gepresenteerd op de tiende sociaal-wetenschappelijke studiedagen op
30 & 31 mei 2002 te Amsterdam.

¹ Hilde Coffé is als aspirant bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen. E-mailadres: hilde.coffe@vub.ac.be. Jessie Vandeweyer is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Sociologie, onderzoeksgroep TOR. E-mailadres: jessie.vandeweyer@vub.ac.be.

1. INLEIDING EN VRAAGSTELLING

Recent is er veel belangstelling uitgegaan naar de rol van het verenigingsleven dat, ondanks onheilspellende berichten over achteruitgang in de Verenigde Staten (Putnam, 2000), in Vlaanderen goed stand houdt (Elchardus e.a., 2000). Het georganiseerd middenveld wordt beschouwd als een belangrijke bron van en oefengrond voor een democratische politieke cultuur. Reeds de hoofdtitel van Putnams *Making democracy work* (1993) maakt duidelijk dat sociaal kapitaal verband houdt met het functioneren van democratische samenlevingsvormen. Daarenboven zou het een dam opwerpen tegen extreem-rechts.

Niet enkel het georganiseerd middenveld heeft belangrijke politieke gevolgen. Ook met andere mensen praten kan ervoor zorgen dat een democratische politieke cultuur wordt voortgezet (Putnam, 1993). Mensen met weinig sociale contacten worden immers wantrouwig tegenover alles en iedereen en zweren alleen nog bij radicale ‘oplossingen’ die geen oplossingen zijn. De hang naar een radicale aanpak van problemen en de vrees voor het vreemde neemt bij de ‘eenzaten’ toe.

Occasionele, wisselende en informele sociale contacten worden steeds belangrijker. Vroeger werd je lid van een club en participeerde je in alle vormen van, zoals dat heet, ‘gezellig samenzijn’ die daarmee gepaard gingen. Nu huur je samen met enkele vrienden of collega’s voor een uurtje een terrein in een privé-zaal. Putnam noemt dit het ‘bowling alone’-fenomeen.

Gezien het toegenomen belang van informele contacten is het in onderzoek omtrent maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal belangrijk deze na te gaan. Het meten van deze losse en ad hoc sociale contacten is in survey-onderzoek echter niet vanzelfsprekend. Als gevolg hiervan concentreren de meeste onderzoeken zich dan ook op participatie in formeel georganiseerde verenigingen (Newton, 1999).

In tegenstelling tot de meeste grootschalige onderzoeken, laat het tijdsbudgetonderzoek met dagboekregistratie dat in 1999 door de onderzoeksgroep TOR (Glorieux e.a., 2000) werd georganiseerd, toe om de informele, losse en wisselende contacten te meten. In voorliggend artikel willen we deze informele sociale contacten in de focus plaatsen. Niet enkel willen we de samenhang nagaan van dit aspect met andere structurele en culturele componenten van sociaal kapitaal. We willen tevens onderzoeken wat het belang ervan is bij de partijkeuze.

Deze bijdrage is als volgt opgebouwd: eerst wordt bondig het begrip ‘sociaal kapitaal’ toegelicht. Vervolgens worden de gegevens, de methode en de operationalisering van de verschillende concepten voorgesteld. Daarna komen de resultaten aan bod. In de eerste plaats betreft dit een beschrijving van de tijd besteed aan de verschillende componenten van sociaal kapitaal naar sociale achtergrondkenmerken, waarna de verbanden tussen de verschillende aspecten van sociaal kapitaal in

het licht worden geplaatst. In de tweede plaats onderzoeken we het verband tussen sociaal kapitaal en partijkeuze. Tot slot volgt een besluit met de voornaamste onderzoeksbevindingen.

2. SOCIAAL KAPITAAL: THEORIEVORMING

In de recente onderzoekshausse rond sociaal kapitaal hebben we te maken met een echte woekering inzake definities en afbakeningen. Putnam (1993) verwijst met het begrip naar de aanwezigheid van normen van wederkerigheid, een sterke mate van veralgemeend vertrouwen (*generalised trust*), en de aanwezigheid van netwerken van maatschappelijk engagement. Het benadrukken van de rol van veralgemeend vertrouwen en van het voorkomen van normen van wederkerigheid in de benadering van Putnam, staat enigszins in contrast met de opvattingen van Coleman (1990), die een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de vorming van het sociaal kapitaal-concept (Stolle, 1999). Terwijl Putnam in het bijzonder de aandacht richt op de rol van normen en waarden, plaatst Coleman de focus op de rol van netwerken. Een ander belangrijk verschilpunt is dat voor Coleman sociaal kapitaal vooral moet worden begrepen als een kenmerk van individuen. Hij beschouwt het als een set van hulpmiddelen (ingeburgerde verplichtingen en verwachtingen, normen en waarden, gezagsrelaties, informatiekkanalen, enz.) die een individu in een samenleving ter beschikking staan om bepaalde doelen te bereiken. Bij Putnam daarentegen, is het de gemeenschap in haar geheel die baat heeft bij de aanwezigheid van sociaal kapitaal. Ook hij behandelt de rol van netwerken, maar het verschil is dat zijn afhankelijke variabele zich niet situeert op het individuele niveau, maar wel op een regionaal niveau, meer specifiek de performantie van de Italiaanse regionale instellingen.

Verdergaand op Putnams definitie, kunnen twee componenten van sociaal kapitaal worden onderscheiden: de structurele (netwerken, interactie) en de culturele (wederkerigheid, vertrouwen).

Een eerste belangrijke structurele component van sociaal kapitaal is het verenigingsleven. De burger, de staat en zelfs de economie zouden gebaat zijn met een dynamisch verenigingswezen waarin velen met elkaar zijn verbonden. Door de band genomen worden twee effecten van verenigingen onderscheiden: interne en externe (Newton, 1999). Intern wordt van organisaties verwacht dat zij een invloed hebben op hun leden in de zin dat ze hen socialiseren in een democratische cultuur en hen waarden als vertrouwen en samenwerking bijbrengen. Extern verbinden organisaties burgers met het politieke systeem en haar instituties, verwoorden zij bepaalde belangen, en verschaffen zij een gamma van strijdende en samenwerkende groepen die een pluralistische staat vormen.

Met betrekking tot het verenigingsleven is uit Vlaams onderzoek (Elchardus e.a., 2000) gebleken dat er geen sprake is van een crisis. Wel doen er zich belangrijke verschuivingen voor. Zo verliezen de traditionele verenigingen met een christelijk etiket of die voor arbeiders opkomen, aanhang. De

secularisering eist dus ook hier haar tol. De ontzuiling en ontkerkelijking verschrompelt het traditionele (politiek gekleurde) verenigingsleven. Actieve sport- of kunstverenigingen winnen daarentegen terrein, net als verenigingen die iets concreets aanbieden, bijvoorbeeld verenigingen met een groen engagement of bewegingen die mensen mobiliseren rond antiracisme. Deze nieuwe sociale bewegingen, die ontstonden in de periode na 1960 en die de afgelopen decennia aan belang hebben gewonnen, zitten zelden onder een zuilparaplu en zijn bij uitstek het domein waar hooggeschoolden elkaar vinden.

Naast de formele vormen van maatschappelijke betrokkenheid, zijn er ook allerlei informele sociale contacten die kunnen worden beschouwd als een structureel aspect van sociaal kapitaal. Het betreft losse netwerken van individuen die samenkomen op toevallige basis en op onregelmatige tijdstippen om kaart te spelen, over voetbal te praten, een boek te bespreken of om basketbal te spelen op het buurtplein. Deze informele groepen zijn niet minder belangrijk dan de formele voor onderzoek omtrent sociaal kapitaal. In sommige opzichten kunnen ze zelfs beduidend belangrijker zijn (Newton, 1999). Zij vormen immers het werkelijke wezen van de maatschappij; haar basisweefsel. Daarenboven nemen zij meer tijd in beslag dan participatie aan formele organisaties en houden zij niet minder toewijding of verplichtingen in dan formele groepen. Er zijn verschillende indicaties om aan te nemen dat ad hoc en meer informele verenigingen aan het floreren zijn. Zo was er volgens Wuthnow (1994) in Amerika een groei van min of meer georganiseerde hulpgroepen waarin mensen, zonder veel verplichtingen, konden participeren. Ook Deens onderzoek (Gundelach en Torpe, 1997) suggereert een toename van gebruiksgroepen die bestaan uit gedecentraliseerde en informele netwerken.

In Nederland deden Scheepers en Janssen (2001) onderzoek naar de ontwikkeling van informele aspecten van sociaal kapitaal. Zij kwamen tot de conclusie dat Nederlanders geen dalende trend vertonen voor het onderhouden van sociale contacten met familie, kennissen en burens. Waar het de familiecontacten betreft zou er zelfs sprake zijn van een geringe toename aan contact.

De kwaliteit van wat onder 'informele sociale contacten' kan worden begrepen kan echter, zoals Flap (1999) terecht opmerkt, sterk variëren: van oppervlakkig tot diepgaand, van incidenteel tot frequent. Desalniettemin is er een gemeenschappelijk kenmerk: het betreft min of meer vrijwillige associaties tussen mensen, die als dusdanig voorwaarden voor of aspecten van sociaal kapitaal vormen, zowel van individuen, van groepen als van de samenleving als geheel (Scheepers en Janssen, 2001).

Met betrekking tot politieke participatie, besloten Parry e.a. (1992) dat zowel formele als informele groepsdeelname een belangrijke rol spelen. Daarenboven toont hun onderzoek aan dat informele groepen op z'n minst even belangrijk zijn als formele in het voortbrengen van voldoening met politieke acties, in het bijbrengen van zowel cognitieve als affectieve vaardigheden bij hun leden en in het vergemakkelijken van democratische politieke actie, in het bijzonder in de lokale politiek. Hun belangrijkste bevinding is echter dat er binnen informele groepen meer inspanning wordt gedaan rond politieke participatie dan binnen formele groepen.

Net zoals van de maatschappelijke participatie (zowel formeel als informeel), wordt van de kerkelijke of levensbeschouwelijke betrokkenheid geacht dat zij op een eminente wijze de functies van sociaal kapitaal kan vervullen (Putnam, 2000), onder meer omdat ze voor de individuen een buffer kan vormen tegen de atomisatie en sociale desintegratie van de massasamenleving. Dit thema vinden we reeds terug bij de grondleggers van de sociologie zoals Durkheim. Net zoals de Tocqueville (1961 [1835]) het verenigingsleven beschouwde als een leerschool van de democratie, bekeek Durkheim (1912) religie als het cement van de samenleving: zij verschaft haar een moreel perspectief en zij motiveert de mensen om aan de opbouw en instandhouding van de samenleving deel te nemen. Ten aanzien van kerkelijke gemeenschappen wordt, in de Durkheimiaanse traditie, alom geopperd dat zij 'moral communities' vormen waarbinnen het tot op zekere hoogte goed toeven is. Religieuze mensen ontmoeten elkaar met enige regelmaat in de kerkelijke gemeenschap, praten met elkaar, discussiëren met elkaar over allerlei alledaagse problemen, maar ook over politieke en morele kwesties. Zij vormen een sociaal netwerk dat fungeert als een subcultuur (De Hart, 1999).

Naast deze 'structurele' componenten van sociaal kapitaal, is er tevens de zogenaamde 'houdingscomponent'. Het betreft een set van waarden en houdingen die verwijzen naar vertrouwen, wederkerigheid en samenwerking. Het zijn de *Habits of the heart* waarop de Tocqueville zich concentreert in *Democracy in America* en die centraal staan in het werk van Robert Bellah en zijn collega's (1985) in hun analyse omtrent het gemeenschapsleven in Amerika. Hoge niveaus van sociaal kapitaal worden geassocieerd met het behandelen van anderen als medeburgers, veeleer dan als vreemden, concurrenten of vijanden. De aspecten van wederkerigheid en vertrouwen staan centraal in het concept dat op deze manier wordt gebruikt: sociaal kapitaal vormt het sociale cement dat de maatschappij samenhoudt door individuen te veranderen van zelfzoekende, egocentrische berekenaars met weinig sociaal bewustzijn en weinig zin voor sociale verplichtingen in leden van een gemeenschap met gedeelde interesses, gedeelde verwachtingen omtrent sociale relaties en een gevoel voor het gemeenschappelijk goed (Newton, 1999).

Putnam benadrukt in zijn werk onder meer het vertrouwen als houdingscomponent van sociaal kapitaal. Newton (1999) gaat hier verder op in, en onderscheidt drie verschillende vormen van vertrouwen. In kleine, face-to-face gemeenschappen is *thick trust* het essentiële ingrediënt van mechanische solidariteit dat wordt gegenereerd door intensieve en dagelijkse contacten tussen mensen, vaak van dezelfde klasse, etnische groep of stam. Deze groepen zijn niet enkel sociaal homogeen samengesteld, maar hebben ook de neiging om geïsoleerd te zijn. De sociale controle is er bijgevolg heel sterk. In de moderne, Westerse maatschappij, zijn de contacten echter lossier en sporadischer en liggen het werk, de school, de lokale gemeenschap of het verenigingsleven aan de basis ervan. De moderne maatschappij genereert niet de *thick trust* van mechanische solidariteit, maar de *thin trust* van organische solidariteit. *Thin trust* is het product van zwakke banden die een sterke en blijvende basis

vormen voor sociale integratie in de moderne, grootschalige, maatschappij. Een derde vorm van vertrouwen is *abstract trust*. Als *thick trust* tussen mensen van eenzelfde stam bestaat en *thin trust* tussen leden van dezelfde vereniging, dan bestaat *abstract trust* tussen ‘kennissen’. Sommige auteurs stellen dat de moderne, mobiele maatschappij steeds meer sociale relaties met kennissen produceert en dat *abstract trust* bijgevolg steeds belangrijker wordt. Zo stelt Luhmann (1988) dat de moderne wereld complex is en vele onzekerheden en risico’s met zich meebrengt en dat *abstract trust* helpt om deze wereld handelbaar te houden. Voor de oorsprong van dit abstracte vertrouwen wijst Newton (1999) naar het onderwijs en de massamedia.

3. DATA, DESIGN EN METHODOLOGIE

3.1. DATASET

Zoals hierboven reeds vermeld is sociaal kapitaal volgens Putnams attitudinale benadering een eigenschap van de collectiviteit. Dit belet echter niet dat we, vanuit methodologisch oogpunt, in staat zijn de aanwezigheid van sociaal kapitaal te meten op individueel niveau (Stolle, 1999). Indien deze keuze wordt gemaakt, dan kan de performantie van bestuurlijke entiteiten niet rechtstreeks als te verklaren variabele worden gebruikt. Het is echter wel mogelijk om de samenhang tussen verschillende individuele manifestaties van sociaal kapitaal, zoals deze door Putnam worden verondersteld, te onderzoeken (Billiet, 1998). Men kan nagaan in hoeverre de conceptueel veronderstelde samenhang tussen enerzijds de participatie binnen sociale netwerken en anderzijds sommige maatschappelijke houdingen, empirisch waarneembaar is. De aanwezigheid van ‘sociaal kapitaal’ op het individueel niveau kan worden beschouwd als een voorwaarde voor een betere performantie van bestuurlijke entiteiten, maar onderzoek naar dit laatste valt buiten het bestek van onze analyse.

Het meten van sociaal kapitaal op individueel niveau gebeurt aan de hand van survey-onderzoek bij een representatief staal van de bevolking. In ons geval betreft dit het tijdsbudgetonderzoek TOR’99. Hierbij werd aan 1533 Vlamingen van 16 tot 75 jaar gevraagd gedurende een ganse week nauwkeurig in een dagboekje bij te houden welke activiteiten ze deden, wanneer, op welke plaats, wie hierbij aanwezig was, met wie ze gesproken hadden en welke de motivatie was voor het stellen van de activiteiten. Dit geeft ons een gedetailleerd beeld van de tijdsbesteding van de Vlamingen. Naast het bijhouden van een dagboekje, vulden de respondenten ook een uitgebreide vragenlijst in, waardoor het mogelijk wordt hun tijdsbesteding te linken aan hun waarden en houdingen.

Tijdsbudgetonderzoek brengt de tijdsbesteding en de activiteitenpatronen van mensen doorgaans betrouwbaarder en genuanceerder in beeld dan het klassieke survey-onderzoek. De respondenten registreren gedurende een bepaalde periode alle activiteiten die ze stellen onmiddellijk in een dagboekje. Hierdoor ontstaat een veel gedetailleerder en omvattender beeld van activiteitenpatronen dan met een retrospectieve, gestileerde vragenlijst, waarbij wordt gepeild naar de frequentie en de duur van bepaalde activiteiten. Vertekeningseffecten zoals herinneringseffecten, over- of onderschatting van sociaal wenselijke of onwenselijke activiteiten, worden door de simultane dagboekregistratie geminimaliseerd (Kalfs, 1993; Glorieux e.a., 2001).

De data werden verzameld tussen 15 april en 30 oktober 1999. Van 15 juli tot 1 september 1999 werd het onderzoek echter stilgelegd, teneinde de vakantieperiode niet te sterk te laten doorwegen in de onderzoeksresultaten. Zoals elke enquête weerspiegelt de onderzoekspopulatie van TOR'99 niet exact de Vlaamse bevolking. Om hieraan te verhelpen werden de data gewogen naar geslacht, leeftijd en onderwijsniveau. Voor de gedetailleerde steekproefprocedure verwijzen we naar het technisch rapport van het tijdsbudgetonderzoek TOR'99 (Glorieux e.a., 2000).

3.2. OPERATIONALISERING VAN SOCIAAL KAPITAAL

3.2.1. De structurele componenten van sociaal kapitaal

Het definiëren, identificeren en meten van informele sociale contacten is geen eenvoudige klus. In zekere zin is de samenleving opgebouwd uit informele organisaties, maar deze zijn los, veranderlijk en zonder duidelijke structuur, waardoor het moeilijk is hen te bestuderen. Dit verklaart meteen waarom het meeste onderzoek zich op formeel georganiseerde verenigingen toespitst, hoewel informele groepen en organisaties van toenemend belang zijn voor sociaal kapitaal (Newton, 1999). Toch zijn er enkele interessante studies met betrekking tot dit onderwerp. Gundelach en Torpe (1997) maken in hun Deens onderzoek een onderscheid tussen de 'klassieke' formele organisaties en wat zij noemen 'netwerkverenigingen'. De socialiserende rol om *habits of the heart* te creëren wordt volgens hen nu veeleer door netwerkverenigingen gespeeld. Deze zijn, zowel in Denemarken als in Amerika, de voorbije jaren in aantal en in sociaal belang toegenomen. De auteurs concluderen dat andere mechanismen om democratische waarden te creëren dan het verenigingsleven dienen te worden onderzocht, en dat nieuwe theorieën over democratische waarden die het karakter van de huidige samenleving in rekening brengen, dienen te worden ontwikkeld. Parry e.a. (1992) maken een gelijkaardig onderscheid als Gundelach en Torpe. Zij onderscheiden formele groepen zoals vakbonden en belangengroepen, van informele verenigingen zoals ad hoc buurtgroepen die bekommerd zijn om de ontwikkeling van de buurt of ouders die begaan zijn met een schoolkwestie.

In plaats van het hanteren van een netwerkachtige definitie, kan het meten van informele sociale contacten tevens gebeuren door het nagaan van de frequentie van het praten met burens, het ontmoeten van vrienden, kennissen en familieleden (Waeghe en Agneessens, 2001; Breedveld en van den Broek, 2001:55-64).

In het tijdsbudgetonderzoek konden de respondenten voor het neerschrijven van hun activiteiten een keuze doen uit een uitgebreide lijst van 154 activiteiten. Deze lijst bevat omzeggens alle courante menselijke activiteiten. Tijdsbudgetonderzoek biedt bijgevolg verschillende mogelijkheden om sociale contacten af te bakenen. Enerzijds kan gebruik worden gemaakt van de informatie over de (mogelijke) gesprekspartners bij elke activiteit en de aanwezigheid van anderen. Activiteiten die tezamen met anderen gebeuren, kunnen dan als ‘informele sociale contacten’ worden beschouwd. Anderzijds kan de operationalisering gebeuren op basis van de aard van de activiteit zelf. Het betreft dan activiteiten die verwijzen naar een vorm van ‘sociaal gebeuren’. Wij hebben gekozen voor deze laatste optie. Dit betekent dat *informele sociale contacten* worden geoperationaliseerd als de tijd die gedurende een volledige week wordt besteed aan activiteiten als iets drinken of taart eten, op bezoek gaan of bezoek ontvangen, naar een feestje of andere evenementen gaan, praten, telefoneren en onbetaalde hulp bieden aan vrienden en niet inwonende familie. Er is discussie mogelijk omtrent de beperking van informele sociale contacten tot enkel deze activiteiten. Uiteraard is er ook tijdens het uitvoeren van klussen in familieverband, bij een partijtje squash of het bezoeken van een tentoonstelling ruimte voor het uitwisselen van sociale contacten. Het verschil ligt hem echter in de motivatie voor het stellen van handelingen. Een analyse van de motivatie voor het stellen van de activiteiten die in onderliggend artikel als ‘informele sociale contacten’ worden gecatalogiseerd, toont aan dat deze activiteiten vooral worden uitgevoerd om anderen te plezieren of uit plichtsbefef. De betrokkenheid met anderen wordt met andere woorden benadrukt door het uitvoeren van deze activiteiten. Dit geldt overigens niet enkel voor informele sociale contacten, maar ook voor formele sociale contacten en activiteiten in verband met de levensbeschouwing. Activiteiten als cultuurparticipatie of uitgaan worden daarentegen vooral gemotiveerd vanuit een plezieroogpunt.

Formele sociale contacten worden geoperationaliseerd als de tijd die gedurende een volledige week wordt besteed aan activiteiten in verband met het leiden van of de participatie aan activiteiten binnen verenigingen, belangenbehartiging of politiek, deelname aan activiteiten binnen ondernemingsraden of andere bedrijfsorganisaties en vrijwilligerswerk of onbetaalde hulpverlening (uitgezonderd voor familie of vrienden).

De laatste structurele component van sociaal kapitaal wordt gevormd door de *levensbeschouwelijke betrokkenheid*, gemeten als de tijd die tijdens een volledige week wordt gependend aan godsdienstbeoefening, praktisering van de levensbeschouwing, bidden en mediteren.

3.2.2. De culturele componenten van sociaal kapitaal

Vier betrouwbare attitudeschalen kunnen worden beschouwd als indicatoren voor de houdingscomponent van sociaal kapitaal omdat ze verband houden met algemeen vertrouwen, vertrouwen tussen burgers en politici, en met politieke belangstelling. Indien men geen vertrouwen heeft in de toekomst en het vertrouwen in instellingen ontbreekt, dan is dat niet gunstig voor het vestigen van normen van wederkerigheid en evenmin van samenwerking.

Hierna zullen deze houdingen kort worden besproken. Het betreft telkens een optelsom van een aantal stellingen waarmee de respondenten akkoord of niet akkoord konden gaan. We construeerden nieuwe meetschalen van 0 tot 100. Indien een respondent met geen enkele vraag akkoord gaat, krijgt hij score 0. Indien hij met alle vragen akkoord gaat, wordt score 100 toegekend. De informatie over de constructie, de meetgeldigheid en de betrouwbaarheid van de schalen is opgenomen in bijlage 1.

Het *positief algemeen toekomstbeeld* wordt gemeten aan de hand van opvattingen over hoe de respondent de toekomst inschat. De schaal verwijst naar de mate van akkoord met items als ‘zoals de toekomst er nu uitziet, is het nauwelijks verantwoord kinderen op deze wereld te krijgen’ en ‘het beste hebben we reeds gehad, in de toekomst kan het alleen maar slechter worden’². Indirect refereert deze dimensie ook naar de (on)zin van het leven (Billiet, 1998). Het wantrouwen in de toekomst maakt daarenboven deel uit van de anomie-schaal zoals die door Srole (1956) werd gedefinieerd, en welke duidelijk bedoeld was als indicatie voor sociale desintegratie.

Een tweede item dat kan worden beschouwd als een houdingscomponent van sociaal kapitaal is de *tevredenheid met het huidige privé-leven*. Zowel de tevredenheid met de woning, de buurt, het inkomen, het werk, de levensstandaard, de gezondheid als de sociale contacten worden hierin opgenomen.

Het begrip *utilitair individualisme* betekent een gerichtheid op het onbelemmerd nastreven van de persoonlijke (materiële) belangen en succes zonder daarbij rekening te houden met de anderen (Elchardus en Heyvaert, 1991). Wie een utilitair individualistisch mensbeeld aanhangt, gelooft niet dat het menselijk handelen door waarden en normen wordt geregeld, maar gaat ervan uit dat het volkomen wordt beheerst door belangen. De schaal meet niet alleen een persoonlijke oriëntatie maar (impliciet) eveneens het eerder cynisch beeld dat men over de samenleving heeft, waarbij wordt aangenomen dat geld en macht het enige is wat telt in de samenleving.

Het *vertrouwen in instellingen* tenslotte groepeerde vragen omtrent het vertrouwen in instellingen als het gerecht, de regering en de politieke partijen. Het betreft in het bijzonder politieke instellingen. Deze weerspiegelen het algemeen maatschappelijk vertrouwen het best (Elchardus en Smits, 2001).

² Negatieve items werden gehercodeerd, zodat de globale schaal verwijst naar een positief toekomstbeeld.

Als het vertrouwen wordt aangevreten, treft dat alle instellingen, maar de politieke instellingen registreren het hardst en het best de veranderingen in maatschappelijk vertrouwen.

4. RESULTATEN

4.1. SOCIAAL KAPITAAL

4.1.1. De structurele componenten van sociaal kapitaal gemeten

Informele sociale contacten

De Vlaming wijdt wekelijks gemiddeld 8u11' aan informele sociale contacten. Bijna de helft hiervan betreft het op bezoek gaan of het ontvangen van bezoek. 75% van de Vlamingen voert deze activiteit minstens een maal per week uit. Globaal genomen heeft 95% van de Vlamingen minstens een maal per week een of andere vorm van informeel sociaal contact.

Tabel 1: Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan informele sociale contacten

	Gemiddelde tijd (duur per respondent)	Participatiegraad
Iets drinken, taart eten	1:10	61%
Op bezoek gaan, bezoek ontvangen	3:54	75%
Feestje of ander evenement	1:11	23%
Praten	1:10	51%
Telefoneren	0:18	37%
Onbetaalde hulp aan vrienden of familie die niet inwoont	0:26	11%
Totaal informele sociale contacten	8:11	95%

Aan de hand van meervoudige classificatie-analyses (MCA's) hebben we vastgesteld welke achtergrondvariabelen de gemiddelde tijdsbesteding significant verklaren. MCA geeft de gemiddelden weer voor de verschillende categorieën van de onafhankelijke variabelen, zowel voor als na controle van de overige onafhankelijken in de regressie. De keuze van de achtergrondvariabelen is ingegeven door de bestaande onderzoekstraditie en theoretische overwegingen. Het betreft geslacht,

opleidingsniveau, gezinssituatie, leeftijd en arbeidsmarktpositie. De resultaten van de MCA's worden weergegeven in bijlage 2.

De tijd die men spendeert aan informele sociale contacten hangt, zowel voor als na controle van de overige achtergrondvariabelen, sterk samen met het geslacht, de gezinssituatie en de arbeidsmarktpositie.

Vrouwen spenderen opmerkelijk meer tijd aan informele contacten dan mannen (9u08' tegenover 7u26')³. Dit stemt overeen met de conclusie van Scheepers en Janssen (2001) dat vrouwen meer contacten hebben met familie, kennissen en burens dan mannen. Consistent met het cliché vinden we dat vrouwen meer tijd besteden aan het op bezoek gaan of het ontvangen van bezoek, koffiekransjes en telefoneren (Glorieux e.a., 2002).

Ook de gezinssituatie verklaart op een significante wijze de tijd die wordt besteed aan informele sociale contacten. Vlamingen die alleen wonen spenderen de meeste tijd aan informele sociale contacten (10u07'). Dit sluit aan bij de bevindingen van het Nederlands tijdsbudgetonderzoek (Breedveld en van den Broek, 2001: 62). Meer specifiek wijden de alleenstaanden meer tijd aan informele contacten in het kader van bezoeken, telefoneren en hulp aan vrienden en familie. Zij besteden daarentegen de minste tijd aan feestjes of andere evenementen. Mensen die getrouwd zijn en kinderen hebben brengen de minste tijd door in informeel gezelschap (7u29'). Kinderen hebben betekent een zware druk op de tijdsbesteding en heeft als gevolg dat er wordt gesnoeid in de tijd die wordt besteed aan informele contacten.

Tussen de arbeidsmarktpositie en informele sociale contacten is het verband het sterkst. Gepensioneerden wijden wekelijks gemiddeld 9u52' aan informele sociale contacten. Hiermee spannen zij de kroon. Meer specifiek onderscheiden zij zich van de rest door de tijd die ze besteden aan bezoek en aan het aanbieden van onbetaalde hulp. Zoals verwacht spenderen mannen en vrouwen met een voltijdse baan de minste tijd aan informele sociale contacten (7u04').

Ongecontroleerd voor andere achtergrondvariabelen besteedt de oudste leeftijdscategorie (56 tot 75 jaar) de meeste uren aan informele sociale contacten (9u27'). Hierbij vallen de tijd die zij spenderen aan het op bezoek gaan of het ontvangen van bezoek en aan het aanbieden van onbetaalde hulp op. Na de oudste leeftijdscategorie wijdt de jongste groep de meeste tijd aan informele sociale contacten. De jongeren blijken in het bijzonder meer tijd te spenderen dan de anderen aan feestjes of andere evenementen en aan 'een babbel'. De leeftijdscategorie tussen 26 en 40 jaar wordt in de literatuur vaak aangeduid als de 'drukke leeftijd' (Elchardus, 1996). Dit is namelijk de leeftijd waarop men een nieuw gezin start, kleine kinderen heeft en werkt aan de uitbouw van een carrière. De combinatie van deze

³ De gemiddelde tijdsbestedingen die in de tekst staan vermeld, zijn de ongecontroleerde gemiddelden. Het hanteren van deze waarden bevordert de vergelijkbaarheid met de bruto-waarden die in de algemene overzichtstabellen worden weergegeven.

belangrijke taken zorgt voor heel wat drukte en een grote werklast op die leeftijd. Zij spenderen bijgevolg, evenals de leeftijdsgroep van 41 tot 55-jarigen, minder tijd aan informele sociale contacten (respectievelijk 7u43' en 7u31') dan de gemiddelde Vlaming. Wanneer we echter de andere achtergrondvariabelen constant houden, wordt het fenomeen van de drukke leeftijd 'wegverklaard' door onder meer de gezinssituatie en de arbeidsmarktpositie en vervalt het significant verband tussen leeftijd en tijdsbesteding aan informele sociale contacten.

Het opleidingsniveau vertoont enkel na controle van de sociaal-demografische kenmerken een significant verband met de tijd die wordt besteed aan informele sociale contacten. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe meer tijd men wijdt aan informele sociale contacten.

Formele sociale contacten

Waar bijna alle Vlamingen wekelijks tijd vrijmaken voor informele sociale contacten, blijkt slechts een minderheid (19%) deel te nemen aan het georganiseerd verenigingsleven. Wekelijks spendeert de Vlaming gemiddeld 55 minuten aan het onderhouden van formele sociale contacten. Het leeuwendeel hiervan gaat naar contacten tijdens activiteiten die worden georganiseerd door het verenigingsleven. Naar activiteiten in het kader van ondernemingsraden en andere bedrijfsorganisaties en belangenbehartiging en politiek gaat geen tot weinig tijd.

Tabel 2: Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan formele sociale contacten

	Gemiddelde tijd (duur per respondent)	Participatiegraad
Activiteiten binnen een vereniging	0:34	11%
Activiteiten in het kader van belangenbehartiging en politiek	0:05	4%
Vrijwilligerswerk en onbetaalde hulpverlening	0:14	6%
Activiteiten binnen ondernemingsraden en andere bedrijfsorganisaties	0:00	0%
Totaal formele sociale contacten	0:55	19%

De tijd die aan contacten binnen het zogenaamde middenveld wordt gewijd, hangt in het bijzonder samen met het geslacht. Mannen spenderen meer tijd aan formele sociale contacten (1u12' tegenover 0u41'). Dit sluit aan bij de conclusie van Ackelsberg en Diamond (1987) dat mannen vaker lid zijn

van een vereniging. Terwijl vrouwen meer contact hebben op een informele manier, blijken mannen zich meer te engageren in het verenigingsleven.

Ongecontroleerd voor de overige achtergrondvariabelen is ook de leeftijd significant, zij het zwak, verbonden met de tijd die wordt gespendeerd aan formele sociale contacten. Net als bij de informele contacten, wijden mensen tussen 56 en 75 jaar de meeste tijd aan formele sociale contacten (1u16'). Meer specifiek spenderen de ouderen wekelijks opmerkelijk meer tijd aan vrijwilligerswerk en onbetaalde hulpverlening. Dat zij geen professionele bezigheid meer hebben en bijgevolg meer tijd vrij hebben om aan vrijwilligerswerk te besteden, zou hiervoor een voor de hand liggende verklaring kunnen zijn. Zij spenderen echter ook na controle van onder meer de arbeidsmarktpositie de meeste tijd aan vrijwilligerswerk. Dit verband is evenwel niet significant. Immers, gecontroleerd voor geslacht, gezinssituatie, opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie, verdwijnt het verband tussen leeftijd en de tijdsbesteding aan formele sociale contacten.

Het positieve, zij het na controle dus niet significante, verband tussen leeftijd en tijdsbesteding aan formele sociale contacten, sluit aan bij de vaststelling van Putnam (2000) dat de oudere generaties in Amerika stug op post blijven in de verenigingen. Of het hier om een generatie- dan wel om een leeftijdseffect gaat, kunnen we, aangezien we slechts over cross-sectionele data beschikken, niet uitmaken. Het poneren van een leeftijdseffect impliceert dat de jongere generaties geleidelijk het patroon van de oudere generaties zullen overnemen, naarmate ze zelf ouder worden. Het veronderstellen van een cohorte-effect daarentegen houdt in dat het gedragspatroon van de jongere generaties ook in de toekomst zal blijven afwijken van het gedragspatroon van de huidige oudere generaties. We hebben dan echt te maken met een culturele verschuiving.

Opvallend is dat het opleidingsniveau slechts zwak, ongecontroleerd zelfs niet significant, samenhangt met de formele sociale contacten. In eerder onderzoek terzake kwam het opleidingsniveau nochtans naar voren als een belangrijk correlaat (Verba e.a., 1995). Dit onderscheid kan mogelijk worden verklaard door onze specifieke operationalisering van maatschappelijke participatie, met name aan de hand van tijdsbudgetonderzoek met dagboekregistratie. Deze vorm van onderzoek brengt maatschappelijke participatie mogelijk beter in kaart en laat minder ruimte voor het geven van sociaal wenselijke antwoorden, een fenomeen dat zich vaak bij hoger opgeleiden voordoet.

Bij het verklaren van de gemiddelde tijdsbesteding aan formele sociale contacten bleken daarenboven de arbeidsmarktpositie en de gezinssituatie geen belangrijke rol te spelen. Hoewel deze factoren de tijd die aan informele sociale contacten wordt besteed mee bepalen, blijken zij geen significante invloed te hebben op de mate van participatie in het verenigingsleven.

Levensbeschouwelijke betrokkenheid

Vlamingen spenderen gemiddeld 21 minuten per week aan de praktisering van hun levensbeschouwing en het bidden en mediteren. Slechts 15% van de Vlamingen besteedt wekelijks tijd aan levensbeschouwing. Dit stemt overeen met de gegevens uit het verkiezingsonderzoek van 1999 waaruit blijkt dat 14% van de Vlamingen wekelijks aan een religieuze dienst deelneemt (Meersseman e.a., 2001). De ‘levensbeschouwelijke actieven’ besteden gemiddeld 5u15⁴ aan de praktisering van hun levensbeschouwing.

Tabel 3: Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan levensbeschouwing

	Gemiddelde tijd (duur per respondent)	Participatiegraad
Godsdienstbeoefening, praktisering van de levensbeschouwing	0:15	13%
Bidden en mediteren	0:05	3%
Totaal levensbeschouwing	0:21	15%

De tijd die mensen wijden aan de levensbeschouwing wordt in het bijzonder bepaald door hun leeftijd en gezinssituatie. Ouderen spenderen opvallend meer tijd aan hun levensbeschouwing (0u46’). Dit sluit aan bij de vaststelling dat ouderen nog regelmatig aan kerkdiensten deelnemen, terwijl dat bij jongeren steeds verder afneemt (Coffé, 2001). De tijd die aan de praktisering van de levensbeschouwing wordt besteed en de levensbeschouwelijke zelfdefinitie (niet gelovig, niet praktiserend gelovig en praktiserend gelovig) vertoont overigens een sterk verband: praktiserende gelovigen spenderen de meeste tijd aan levensbeschouwing.

In de analyse van Coffé (2001) kwam tevens naar voren dat alleenstaanden oververtegenwoordigd zijn in de groep van kerkse katholieken. Hier vinden we hetzelfde patroon terug: alleenstaanden wijden de meeste tijd aan het praktiseren van hun levensbeschouwing (0u57’). Dit verband blijft bestaan na controle voor leeftijd. Het gaat bijgevolg niet om een leeftijdseffect. In dat geval zou het verband tussen alleenstaand zijn en de opmerkelijke tijd die wordt besteed aan de levensbeschouwing worden verklaard door de oudere leeftijd van de alleenstaanden⁵.

De arbeidsmarktsituatie hangt zwak, doch significant, samen met de tijdsbesteding aan levensbeschouwing. Mensen die niet werken of huisvrouwen spenderen, ook na controle voor de

⁴ Deze gemiddelde tijdsbesteding wordt als volgt berekend: duur per respondent = duur per participant * participatiegraad.

overige achtergrondvariabelen, opvallend meer tijd aan het praktiseren van hun levensbeschouwing (0u39'). Ongecontroleerd zijn de gepensioneerden het meest bezig met hun levensbeschouwing. Dit verband wordt echter 'wegverklaard' door de overige sociaal-demografische kenmerken.

Het geslacht en het opleidingsniveau blijken de tijd die mensen aan de praktisering van hun levensbeschouwing spenderen niet significant te beïnvloeden.

Verband tussen de structurele componenten van sociaal kapitaal

Mensen die vele uren doorbrengen in informeel gezelschap, worden in het Yiddisch *schmoozers* genoemd. Mannen en vrouwen die daarentegen veel tijd investeren in formele organisaties, worden vaak *machers* genoemd (Putnam, 2000). De gegevens tonen aan dat *schmoozers* geen *machers* blijken te zijn. Mensen die vele uren doorbrengen in informeel gezelschap, investeren met andere woorden niet speciaal meer tijd in formele organisaties. Het hebben van veel informele contacten blijkt een ander publiek aan te spreken dan het participeren in formele organisaties. Er is blijkbaar een groep van mensen die hun weg wel vinden naar het verenigingsleven, maar daarbuiten niet worden gekenmerkt door het significant meer tijd spenderen aan informele sociale contacten en omgekeerd.

Tabel 4: Correlatiematrix (Pearson correlatiecoëfficiënt) van levensbeschouwing, formele en informele sociale contacten

	Levensbeschouwing	Formele sociale contacten	Informele sociale contacten
Levensbeschouwing	1	0.09***	0.04*
Formele sociale contacten		1	-0.01
Informele sociale contacten			1

* Sign \square 0.10 ** Sign \square 0.05 *** Sign \square 0.01

Dat mensen die levensbeschouwelijk betrokken zijn actiever zijn in het verenigingsleven, bleek reeds uit eerder onderzoek terzake (Coffé, 2001). Onze bevinding dat mensen die veel tijd besteden aan participatie in formele organisaties tevens meer tijd besteden aan de praktisering van hun levensbeschouwing, sluit hierbij aan. De samenhang tussen de tijd die wordt besteed aan informele sociale contacten en de tijd die gaat naar de praktisering van de levensbeschouwing is daarentegen slechts zwak significant. Mensen die veel tijd wijden aan de praktisering van de levensbeschouwing, hebben niet beduidend meer informele contacten. Ook Scheepers en Janssen (2001) stelden slechts een bescheiden verband vast tussen kerkbezoek en de mate van sociale contacten met familie en kennissen.

⁵ In de steekproef worden alleenstaanden gekenmerkt door hun oudere leeftijd.

Dat mensen die veel tijd spenderen aan het praktiseren van een levensbeschouwing zich kenmerken door het besteden van veel tijd in formele organisaties, maar niet door de tijd die ze spenderen aan informele contacten, kan mogelijk worden verklaard doordat de beoefening van hun religie in een geïnstitutionaliseerd, formeel kader gebeurt en zij ook voor activiteiten buiten de praktisering van hun levensbeschouwing op dit kader terugvallen. Door het feit dat kerkelijke gelovigen op geregelde basis deelnemen aan collectieve rituelen, zullen ze niet alleen worden versterkt in hun geloofsovertuiging, maar zullen ze ook een wij-identiteit ontwikkelen die aanleiding kan geven tot participatiegedrag. Deze participatie gebeurt dan vaak binnen instellingen in kerkelijke of levensbeschouwelijke kaders. Merkwaardig is dat de correlatiecoëfficiënten die zijn weergegeven in tabel 4 vrij laag zijn.

Zowel mensen die veel tijd besteden aan informele sociale contacten als diegenen die veel tijd doorbrengen in formele organisaties, hebben een divers sociaal netwerk. Dit laatste wordt gemeten aan de hand van de diversiteit van de gesprekpartners van de respondent tijdens het uitvoeren van een activiteit. Een divers netwerk betekent dat men met minstens drie verschillende interactiepartners (familie, collega's, vrienden of burens) spreekt tijdens een hele week (Vandeweyer, 2002).

Zowel het besteden van tijd aan formele als aan informele sociale contacten gaat dus samen met het hebben van een breed gamma aan interactiepartners. Dit geeft aan dat het hebben van veel informele contacten niet verwijst naar een beperkte kennissenkring en dus niet naar wat Newton (1999) definieert als *thick trust*. De verschillende activiteiten die verwijzen naar informele sociale contacten, vinden met andere woorden plaats met een divers publiek. Dit wordt uiteraard mee verklaard door de brede definitie van 'informele sociale contacten' die bij de operationalisering werd gehanteerd.

Mensen die veel tijd besteden aan de praktisering van hun levensbeschouwing worden niet significant gekenmerkt door de uitgebreidheid van hun sociaal netwerk. Dit netwerk is bij hen niet opmerkelijk groter dan bij de anderen. Sterker, wanneer we ons baseren op de religieuze zelfdefinitie van de respondenten, stellen we vast dat niet gelovigen vaker een divers netwerk hebben dan de praktiserende, welke op hun beurt vaker een uitgebreid netwerk hebben dan de niet praktiserende gelovigen.

4.1.2. Het verband tussen de twee componenten van sociaal kapitaal

De verschillende aspecten, vertrouwen, wederkerigheid en sociale netwerken worden door Putnam (1993) als interdependent beschouwd. Precies door deze interdependentie wordt sociaal kapitaal geproduceerd en gereproduceerd. Wederzijds vertrouwen ontstaat uit de norm van veralgemeende wederkerigheid en uit het functioneren in netwerken van burgerlijk engagement. Als er vertrouwen is, dan zal men gemakkelijker samenwerken, en samenwerking bevordert dan weer het vertrouwen. De kennis dat het vertrouwen niet zal worden misbruikt is op zijn beurt bevorderlijk voor het vestigen van

de veralgemeende norm van wederkerigheid. Dit vergemakkelijkt coöperatieve deelname aan sociale netwerken hetgeen dan weer een weerslag heeft op de norm (Putnam, 1993).

In onderzoek wordt wel eens een variant op de sociaal kapitaal-redenering gebruikt, met name een waarbij de structurele en culturele componenten van elkaar worden onderscheiden. Netwerken, vertrouwen en wederkerigheid worden dan niet meteen a priori als een samenhangende cluster bekeken, maar de link tussen participatie in netwerken en attitudes wordt geproblematiseerd en empirisch onderzocht.

In de literatuur vinden we twee causaliteitsverklaringen terug in twee concurrerende verklaringsmodellen voor de samenhang tussen lidmaatschap en de houdingscomponent van sociaal kapitaal. Sommige auteurs gaan uit van een socialisatielogica: door de interactie met anderen raken leden van verenigingen gesocialiseerd in een meer democratisch en maatschappelijk georiënteerd waardepatroon (Elchardus e.a., 2000). Andere schrijvers verklaren de samenhang tussen lidmaatschap en sociaal kapitaal door middel van een proces van zelfselectie (Newton, 1999). Personen met een minder sociaal of democratisch waardepatroon zullen zich minder aangetrokken voelen tot het verenigingsleven, en dit leidt tot een oververtegenwoordiging van personen met een sociaal gewenst waardepatroon onder het ledenbestand. Zelfselectie en socialisatie hoeven elkaar echter niet uit te sluiten, maar kunnen in een interactierelatie staan tot elkaar (Hooghe, 2001). Juist doordat organisaties een selecte doorsnede vormen van de volledige bevolking, kunnen binnen deze organisaties specifieke socialisatie-effecten optreden. De kenmerken van deze socialisatiecontext worden bepaald door het voorafgaande proces van zelfselectie: doordat verenigingen een hogere concentratie van sociaal gemotiveerde personen zullen kennen, zullen die sociaal wenselijk geachte houdingen nog worden versterkt.

Wij menen dat beide causaliteitspijlen mogelijk zijn en dat er een wederkerig verband bestaat tussen het actief participeren in verenigingen en de opvattingen van mensen, waardoor wij bijgevolg eerder willen spreken over associaties dan over causale effecten. Bijgevolg hebben we er op methodologisch vlak voor geopteerd het verband tussen beide componenten van sociaal kapitaal na te gaan aan de hand van correlatiecoëfficiënten.

Tabel 5: Verband (Pearson correlatiecoëfficiënt) tussen structurele en culturele componenten van sociaal kapitaal

	Levensbeschouwing	Formele sociale contacten	Informele sociale contacten
Tevredenheid met privé-leven	0.01	0.02	-0.04
Utilitair individualisme	-0.07***	-0.11 ***	-0.06**

Vertrouwen in instellingen	0.11***	0.04	0.01
Positief algemeen toekomstbeeld	-0.04	0.04	-0.05*

* Sign \square 0.10 ** Sign \square 0.05 *** Sign \square 0.01

Uit tabel 5 leiden we af dat enkel het utilitair individualisme significant is verbonden met de structurele componenten. Hoe meer tijd mensen spenderen aan informele contacten en de praktisering van hun levensbeschouwing, maar vooral aan formele sociale contacten, hoe minder utilitair individualistisch ze zijn ingesteld. Sociale contacten temperen dus een te sterke gerichtheid op het eigenbelang. Dit stemt in met de vaststelling van Waege en Billiet (1998) dat de betrokkenheid bij interactienetwerken negatief samenhangt met een utilitaire oriëntatie. Voor het negatief verband tussen de tijd die wordt besteed aan levensbeschouwing en utilitair individualisme, kan tevens worden verwezen naar het christelijk en kerkelijk discours dat sterk gemeenschapsgeoriënteerd is.

De tijd die wordt besteed aan de praktisering van de levensbeschouwing is daarenboven significant verbonden met het vertrouwen in instellingen. Hoe meer tijd mensen hieraan wijden, hoe groter hun vertrouwen in instellingen. Galland (1999) kwam in zijn internationale vergelijking eveneens tot de bevinding dat levensbeschouwelijk geëngageerd zijn, naar meer sociaal vertrouwen leidt. Levensbeschouwing is een oefening in ‘suspension of belief’ en werkt als zodanig een meer vertrouwde houding in de hand. Elchardus en Smits (2001) verwijzen hierbij naar het zogenaamde ontologisch collectivisme. Dit is een houding die ervan uitgaat dat mensen ontologisch zijn verbonden: dat men het geluk van anderen nodig heeft om zelf gelukkig te kunnen zijn en dat men het geluk pas echt kan vinden als men belangeloos iets voor een ander doet (Elchardus en Derks, 1996). Die houding vertoont verwantschap met het christelijke personalisme. Men kan verwachten dat zij bijdraagt tot zowel sociaal als institutioneel vertrouwen. Omdat het ontologisch collectivisme nauw verwant is aan het christelijk personalisme, bemiddelt het de invloed van de levensbeschouwing op het vertrouwen.

Het verband tussen de houdingscomponenten van sociaal kapitaal en de structurele componenten blijkt, in tegenstelling tot wat in het algemeen wordt verkondigd (o.m. Elchardus e.a., 2000), relatief beperkt. Dit kan mogelijk worden toegeschreven aan het type van survey, met name tijdsbudgetonderzoek. In vergelijking met analyses gebaseerd op een gestileerde, retrospectieve vragenlijst, die in de meeste onderzoeken terzake wordt gehanteerd, laat het tijdsbudgetonderzoek met dagboekregistratie toe een correcter beeld te krijgen van activiteitenpatronen. Daarnaast kan een uitleg worden gezocht in de manier waarop de verschillende aspecten werden geoperationaliseerd en in de analysemethode die werd gebruikt. MCA's waarin de houdingscomponenten dienst doen als afhankelijke variabelen, laten immers zien dat, na controle van de sociaal-demografische kenmerken,

participanten aan het verenigingsleven⁶ niet enkel significant minder utilitair individualistisch zijn, maar tevens meer vertrouwen hebben in instellingen en een positiever algemeen toekomstbeeld. Dit kan erop wijzen dat het al dan niet participeren een belangrijker effect heeft op de attitudes dan de tijd die men besteedt aan formele sociale contacten besteedt. Echter, ook de correlatiecoëfficiënten eta (voor controle) en beta (na controle) die de kracht van het verband weergeven, zijn vrij laag.

4.2. SOCIAAL KAPITAAL EN PARTIJKEUZE⁷

De kiezers van Agalev, CVP en andere partijen⁸ worden gekenmerkt door de tijd die ze besteden aan informele contacten. Zij brengen meer tijd dan het gemiddelde Vlaamse kiezerspubliek door in gezelschap. Daarenboven worden zij getypeerd door de tijd die ze besteden aan formele maatschappelijke betrokkenheid. Met betrekking tot formele sociale participatie zijn het echter in het bijzonder de kiezers van de socialistische partij SP die in het oog springen. Zij wijden opmerkelijk meer tijd aan het formele verenigingsleven. Meer specifiek vallen zij op waar het activiteiten in het kader van belangenbehartiging of politiek en vrijwilligerswerk betreft. Dit laatste is ook kenmerkend voor de kiezers van de groene partij Agalev.

Na controle van de sociaal-demografische kenmerken houdt echter enkel het verband tussen het stemmen voor de CVP en de opmerkelijke tijdsbesteding aan informele sociale contacten stand⁹. Sociaal-demografische kenmerken blijken met andere woorden sterker de partijkeuze te bepalen dan aspecten van maatschappelijke betrokkenheid.

Tabel 6: Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan informele sociale contacten naar partijkeuze

Partij	N	Tijd gespendeerd aan informele sociale contacten (duur per respondent)	Participatiegraad
CVP	279	9:43	96%
SP	153	7:47	94%
VLD	209	7:02	91%
Agalev	110	8:59	97%

⁶ De variabele ‘tijdsbesteding aan formele sociale contacten’ werd voor de MCA’s geoperationaliseerd als dummy: tijd besteed aan formele sociale contacten versus geen tijd besteed aan formele sociale contacten, of anders gezegd: participatie aan het middenveld versus geen participatie.

⁷ We beperken ons hier tot het verband tussen de structurele componenten van sociaal kapitaal en partijkeuze. Het is immers de operationalisering van deze componenten aan de hand van het tijdsbudgetonderzoek die voorliggende analyse specifiek maken. Onder meer Billiet e.a. (2001) deden reeds onderzoek naar het verband tussen houdingscomponenten van sociaal kapitaal en partijkeuze.

⁸ Vanwege het kleine aantal kiezers van andere partijen, is het moeilijk hieromtrent uitspraken te veralgemenen.

⁹ Hiervoor werden logistische regressies uitgevoerd met als afhankelijke variabele het al dan niet stemmen op de respectievelijke partijen.

Volksunie / ID21	86	7:01	99%
Vlaams Blok	90	7:15	97%
Andere	29	10:07	100%
Blanco / ongeldig	46	6:44	100%

Totaal	1002	8:12
--------	------	------

Tabel 7: Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan formele sociale contacten naar partijkeuze

Partij	N	Tijd gependeed aan formele sociale contacten (duur per respondent)	Participatiegraad
CVP	279	1:07	26%
SP	153	1:33	23%
VLD	209	0:49	17%
Agalev	110	1:00	22%
Volksunie / ID21	86	0:42	25%
Vlaams Blok	90	0:29	15%
Andere	29	2:46	33%
Blanco / ongeldig	46	0:28	19%
Totaal	1002	1:02	

Van het middenveld wordt aangenomen dat het een dam zou opwerpen tegen extreem-rechts (Billiet e.a., 2001). We stellen effectief vast dat mensen die actief zijn in het verenigingsleven, opvallend minder voor het Blok stemmen. Of anders gezegd, de Blok-kiezers, en tezamen met hen diegenen die blanco of ongeldig stemmen, brengen opvallend minder tijd door in het georganiseerde middenveld. Slechts 15% van het kiezerskorps van het Blok participeert in het verenigingsleven. Ook aan informele contacten wijden beide kiezerspublieken minder tijd dan de gemiddelde Vlaming, maar dit is minder uitgesproken. Daarenboven vervalt, gecontroleerd voor de sociaal-demografische kenmerken, de significantie tussen zowel de formele als de informele contacten en een stem voor het Blok.

Interessant om op te merken is dat het kiezerskorps van het Vlaams Blok zich qua diversiteit van haar sociaal netwerk niet onderscheid van het gemiddelde Vlaamse kiezerspubliek. Zij zijn met andere woorden geen ‘eenzaten’ of ‘einzegängers’, maar beschikken daarentegen over een rits aan interactiepartners.

Zowel de informele sociale contacten als de formele sociale participatie, zijn significant verbonden met de partijkeuze. De kracht van het verband is echter meer uitgesproken bij de informele sociale

contacten. Dit sluit enigszins aan bij het onderzoek rond politieke participatie van Parry e.a. (1992) waarin werd geconcludeerd dat er binnen informele groepen meer inspanning wordt gedaan rond politieke participatie dan binnen formele groepen.

Tabel 8: Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan levensbeschouwing naar partijkeuze

Partij	N	Tijd gependeed aan levensbeschouwing (duur per respondent)	Participatiegraad
CVP	279	0:57	33%
SP	153	0:15	8%
VLD	209	0:05	5%
Agalev	110	0:05	6%
Volksunie / ID21	86	0:08	12%
Vlaams Blok	90	0:11	8%
Andere	29	0:58	26%
Blanco / ongeldig	46	0:10	6%
Totaal	1002	0:23	

De achterban van de christen-democraten (CVP) wordt, ook na controle van haar sociaal-demografische kenmerken, gekarakteriseerd door de tijd die zij aan de praktisering van de levensbeschouwing wijdt en door haar hoge participatiegraad. 33% van de kiezers van de CVP is wekelijks bezig met de praktisering van haar levensbeschouwing. De tijdsbesteding aan levensbeschouwing bepaalt met andere woorden sterk het stemmen voor de christen-democraten. Ook Billiet e.a. (2001) stelden vast dat het al dan niet stemmen voor de CVP nog steeds sterk wordt bepaald door de levensbeschouwelijke en kerkelijke binding.

5. **BESLUIT**

Sociaal kapitaal zou een cruciale hulpbron zijn voor een gemeenschap. Vooral sinds de publicatie van Robert Putnams boek *Making democracy work* (1993), krijgt het begrip bijzonder veel aandacht. In deze studie hebben we in de eerste plaats de verschillende componenten van het concept sociaal kapitaal geoperationaliseerd en de onderlinge verbanden bekeken. Voor de structurele componenten gebruikten we de dagboekregistratie van het tijdsbudgetonderzoek TOR'99. Dit biedt de mogelijkheid niet enkel de participatie aan het middenveld te vatten, maar laat ook toe informele sociale contacten in kaart te brengen. Naast deze aspecten werd tevens de tijdsbesteding aan levensbeschouwing als structurele component beschouwd. Een set van oriëntaties die in relatie staan met maatschappelijk en politiek vertrouwen en die als indicaties kunnen worden beschouwd voor het democratisch gehalte van de samenleving (Billiet, 1998), verwijzen naar de culturele component van sociaal kapitaal. Deze

component wordt gemeten met behulp van de vragenlijst die werd gekoppeld aan de dagboekregistratie.

Van de Vlaamse bevolking heeft 95% minstens een maal per week contact met medemensen. Eenzaam lijken we dus, ondanks sommige onheilspellende berichten terzake, niet te zijn. Wel is de participatiegraad aan het georganiseerde verenigingsleven opvallend lager, met name 19%. Tussen beide aspecten vinden we overigens geen significant verband. Mensen die veel tijd besteden aan informele sociale contacten lijken met andere woorden niet significant meer of minder tijd te spenderen in het verenigingsleven en vice versa.

Slechts 15% van de Vlamingen houdt zich wekelijks bezig met godsdienstbeoefening. Daarenboven lijken het in het bijzonder de ouderen die wekelijks enige tijd besteden aan godsdienstbeoefening. Hoewel we hier, vanwege de cross-sectionele data, geen uitspraak kunnen doen omtrent cohorte- of leeftijdeffect, wijst dit allicht op een verdere secularisering en afname van de tijdsbesteding aan levensbeschouwing. Wie veel tijd besteedt aan de praktisering van zijn levensbeschouwing, blijkt ook actief in het verenigingsleven en in het vrijwilligerswerk, en besteedt meer tijd aan informele sociale contacten.

In tegenstelling tot wat in het algemeen wordt aangenomen, is het verband tussen de culturele componenten van sociaal kapitaal en de ‘netwerkgeoriënteerde’ componenten eerder beperkt. Enkel de associatie van de structurele componenten met een sterke gerichtheid op het eigenbelang is beduidend. Sociale contacten temperen een utilitair individualistische instelling. De tijd die wordt besteed aan levensbeschouwing is daarenboven positief significant verbonden met het vertrouwen in instellingen.

Een verklaring voor de zwakke verbanden tussen de verschillende componenten in onze analyse, lijkt niet meteen voorhanden. Een mogelijke uitleg kan worden gezocht in het type onderzoek waarop we ons hebben gebaseerd, met name tijdsbudgetonderzoek. Dit laat toe een gedetailleerder en omvattender beeld van activiteitenpatronen te krijgen dan met een retrospectieve, gestileerde vragenlijst die in de meeste onderzoeken terzake wordt gebruikt. Vertekeningseffecten zoals herinneringseffecten, over- of onderschatting van sociaal wenselijke of onwenselijke activiteiten worden door de simultane dagboekregistratie geminimaliseerd (Kalfs, 1993; Glorieux e.a., 2001). Daarnaast kan ook de specifieke operationalisering van de verschillende aspecten en de analysemethode een verklaring bieden. We stelden immers vast dat het al dan niet besteden van tijd aan participatie in het middenveld een grotere invloed heeft op attitudes dan de hoeveelheid tijd die men aan formele sociale contacten wijdt.

Op basis van deze verkennende analyse willen wij uiteraard niet eerder onderzoek, waarin het belang van maatschappelijke participatie op verschillende houdingen wordt benadrukt, in vraag stellen. Wel willen we stof aanreiken voor de discussie omtrent het belang van maatschappelijke participatie. Dit

belang werd, in het recente verleden, mogelijk wat overroepen en de verwachtingen die in het maatschappelijk middenveld werden gesteld waren misschien te hoog.

In de tweede plaats hebben we de structurele componenten van sociaal kapitaal in verband gebracht met de partijkeuze. Hieruit bleek dat het kiezerskorps van de CVP en Agalev zich kenmerkt door de meertijd die het spendeert aan informele sociale contacten. De SP-kiezers kwamen naar voren als mensen die veel tijd besteden aan formele sociale contacten. Bij het verband tussen tijdsbesteding aan levensbeschouwing en partijkeuze was de gemiddelde tijdsbesteding van de achterban van de CVP in vergelijking met die van de overige partijen frappant hoger. Gecontroleerd voor de sociaal-demografische kenmerken houdt echter enkel het verband tussen een stem voor de CVP enerzijds en informele sociale contacten en levensbeschouwelijke betrokkenheid anderzijds, stand. Dit betekent dat sociaal-demografische kenmerken sterker de partijkeuze blijken te bepalen dan structurele componenten van sociaal kapitaal.

BIBLIOGRAFIE

- Ackelsberg, & Diamond, I. (1987), Gender and political life. In: Hess, B. & Ferree, M.M. (Red.), *Analyzing gender* (pp. 504-525). Newbury Park: Sage.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swindler, A. & Tipton, S. (1985), *Habits of the heart: individualism and commitment in American life*. Berkeley, California: University of California Press.
- Billiet, J. (1998), Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België. *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 33-54.
- Billiet, J., Swyngedouw, M., Depickere, A. & Meersseman, E. (2001), *Structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen*. Leuven: ISPO.
- Breedveld, K. & van den Broek, A. (Red.) (2001), *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in de tijdsbesteding en tijdsordering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Coffé, H. (2001), *De invloed van de levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid op de houding tegenover etnisch-culturele minderheden en extreem-rechts*. Steunpunt Demografie Working Paper 2001-1, Brussel: VUB.
- Coleman, J.S. (1990), *Foundations of social theory*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- De Tocqueville, A. [1835] (1961), *Democracy in America*. New York: Schocken Books.
- Durkheim, E. (1912), *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Parijs: Alcan.
- Elchardus, M. (1996), *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1991), *Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB Press.
- Elchardus, M., Hooghe, M. & Smits, W. (2000), *Tussen burger en overheid. Een onderzoeksproject naar het functioneren van het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Samenvatting van de onderzoeksresultaten: Deel 1: Oorzaken en gevolgen van middenveldparticipatie*. TOR Rapport nr. 2000/43, Brussel: VUB-vakgroep Sociologie.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2001), Een wantrouwig landje. Maatschappelijk vertrouwen in Vlaanderen. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek* (pp. 43-71). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Flap, H. (1999), Creation and returns of social capital, a new approach. *La Revue Tocqueville*, 20, 5-26.
- Galland, O. (1999), Les relations de confiance. *La Revue Tocqueville*, 20(1).
- Glorieux, I., Koelet, S. & Moens, M. (2000), *Technisch verslag bij de tijdsbudgetenquête TOR '99*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, VUB.

- Glorieux, I., Koelet, S. & Moens, M. (2001), Vlamingen in tienduizend en tachtig minuten: een tijdsbudget-onderzoek. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek* (pp. 157-184). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Glorieux, I., Coppens, K., Koelet, S., Moens, M. & Vandeweyer, J. (2002). *Vlaanderen in uren en minuten. De tijdsbesteding van de Vlamingen in 480 tabellen*. Brussel: VUBPRESS.
- Gundelach, P. & Torpe, L. (1997), *Voluntary associations: new types of involvement and democracy*. Paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, Oslo 1996.
- Hart, J. De (1999), Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal. In: Dekker, P. (Red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken* (pp. 207-248). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooghe, M. (2001), Waardencongruentie binnen vrijwillige verenigingen. Een sociaal-psychologisch verklaringsmodel voor de interactie van zelfselectie en socialisering. *Mens en Maatschappij*, 76(2), 102-121.
- Kalfs, N. (1993), *Hour by hour: effects of the data collection mode in time use research*. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Maatschappij- en Marktonderzoek.
- Luhmann, N. (1988), Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives. In: Gambetta, D. (Red.), *Trust: making and breaking cooperative relations* (pp. 94-107). Oxford: Blackwell.
- Meersseman, E., Billiet, J., Depickere, A & Swyngedouw, M. (2001), 1999 General election study of Flanders – Belgium. Codebook: questions and frequency tables. Leuven: ISPO.
- Newton, K. (1999), Social capital and democracy in modern Europe. In: Van Deth, J. (Red.), *Social capital and European democracy* (pp. 3-24). Londen: Routledge.
- Scheepers, P. & Janssen, J. (2001), Informele aspecten van sociaal kapitaal. Ontwikkelingen in Nederland 1970-1998. *Mens en Maatschappij*, 76(3), 183-201.
- Srole, L. (1956), Social integration and certain corollaries: an exploratory study. In: *American Sociological Review*, 21(6), 709-716.
- Stolle, D. (1999), Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering. *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), 247-281.
- Parry, G., Moyser, G. & Day, N. (1992), *Political participation and democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. (1993), *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995), Bowling alone. America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6, 65-78.
- Putnam, R. (2000), *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.

- Vandeweyer, J. (2002). Praat voor de vaak? Het verband tussen sociale interactie, het aantal interactiepartners en democratische waardepatronen nader bekeken (werktitel). In: Elchardus, M. & Glorieux, I. (Red.). *Ongelijkheid in de symbolische samenleving*. Nog te verschijnen.
- Verba, S., Lehman, K. & Brady, H. (1995), *Voice and equality*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Waege, H. & Billiet, J. (1998), Individualisme: een kwestie bij de eeuwwende? In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek* (pp. 13-44). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Waege, H. & Agneessens F. (2001), Impressies over sociale relaties, waarden en tradities. Vijf jaar vragen naar de verhouding tussen individu en gemeenschap. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek* (pp. 133-156). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Wuthnow, R. (1994), *Sharing the journey: support groups and America's new quest for community*. New York: Free Press.

BIJLAGE 1: Operationalisering attitudeschalen (culturele componenten van sociaal kapitaal)

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de gebruikte schalen om de culturele componenten van sociaal kapitaal te meten. Voor elke schaal worden de uitspraken waaruit ze is samengesteld opgesomd en wordt de waarde van de Cronbach's α weergegeven. Deze laatste is een goede indicator voor de samenhang van de items die in de schaal zijn opgenomen.

Tevredenheid met privé-leven: tevreden met ...

1. de woning waarin u woont
2. de buurt waarin u woont
3. uw inkomen
4. het werk dat u doet
5. uw levensstandaard
6. de manier waarop u uw vrije tijd besteedt
7. uw gezondheidstoestand
8. de tijd die u hebt om te doen wat gedaan moet worden
9. de sociale contacten met uw huisgenoten
10. de sociale contacten met uw familieleden, vrienden en kennissen

Cronbach's α = 0,8128

Utilitair individualisme:

1. De mensheid, onze naasten, solidariteit, ...wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen
2. men moet steeds zijn eigenbelang nastreven, en zich niet te veel van anderen aantrekken
3. wat telt zijn geld en macht, al de rest zijn praatjes
4. het nastreven van persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met anderen
5. omdat men altijd water in zijn wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet met anderen om

Cronbach's α = 0,7942

Vertrouwen in instellingen:

1. de Vlaamse administratie
2. de gemeentelijke administratie
3. het gerecht
4. de Vlaamse regering
5. de Vlaamse politieke partijen
6. het Vlaams parlement
7. het Belgisch parlement

8. de Europese Commissie
9. de Belgische regering
10. de Waalse politieke partijen

Cronbach's $\alpha = 0,8938$

Positief algemeen toekomstbeeld:

1. zoals de toekomst er nu uitziet is het nauwelijks verantwoord kinderen op deze wereld te krijgen
2. alles samengenomen het ik toch wel vertrouwen in de toekomst
3. het beste hebben we reeds gehad, in de toekomst kan het alleen maar slechter worden
4. ik heb nog een schitterende toekomst voor mij

Cronbach's $\alpha = 0,7120$

BIJLAGE 2: Resultaten meervoudige classificatie-analyses

Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan informele sociale contacten naar achtergrondvariabelen

	N	Gemiddelde voor controle	Gemiddelde na controle
Geslacht ($\beta= 0.09$)		(***)	(***)
man	638	7:26	7:44
vrouw	604	9:08	8:48
Leeftijd ($\beta= 0.09$)		(***)	(-)
16 tot 25	91	8:54	9:39
26 tot 40	414	7:43	8:27
41 tot 55	372	7:31	8:16
56 tot 75	365	9:27	7:40
Gezinssituatie ($\beta= 0.12$)		(***)	(***)
inwonend bij ouders	104	7:41	7:33
alleenwonend	99	10:07	9:54
met partner zonder kinderen	435	9:03	8:46
met partner en kinderen	604	7:29	7:44
Opleidingsniveau¹⁰ ($\beta= 0.07$)		(-)	(**)
laag	548	8:16	7:47
midden	386	8:17	8:31
hoog	308	8:13	8:46
Arbeidsmarktpositie ($\beta= 0.22$)		(***)	(***)
deeltijds werkend	151	8:36	8:12
voltijds werkend	605	7:04	7:05
werkt niet/huisvrouw	125	9:44	9:35
werkloos, arbeidsongeschikt	115	8:58	9:09
gepensioneerd	246	9:52	10:05

* Sign \square 0.10 **Sign \square 0.05 ***Sign \square 0.01

¹⁰ Het onderwijsniveau werd geoperationaliseerd aan de hand van het hoogst behaalde diploma:
laag: lager secundair onderwijs
midden: hoger secundair onderwijs
hoog: hoger onderwijs buiten de universiteit of universiteit

Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan formele sociale contacten naar achtergrondvariabelen

	N	Gemiddelde voor controle	Gemiddelde na controle
Geslacht ($\beta= 0.08$)		(***)	(***)
man	638	1:12	1:12
vrouw	604	0:41	0:40
Leeftijd ($\beta= 0.08$)		(**)	(-)
16 tot 25	91	0:33	0:32
26 tot 40	414	0:40	0:42
41 tot 55	372	1:03	1:05
56 tot 75	365	1:16	1:11
Gezinssituatie ($\beta= 0.05$)		(-)	(-)
inwonend bij ouders	104	0:35	0:41
alleenwonend	99	1:25	1:25
met partner zonder kinderen	435	1:06	0:59
met partner en kinderen	604	0:49	0:53
Opleidingsniveau ($\beta= 0.07$)		(-)	(*)
laag	548	0:53	0:43
midden	386	0:58	1:05
hoog	308	1:02	1:11
Arbeidsmarktpositie ($\beta= 0.07$)		(-)	(-)
deeltijds werkend	151	0:25	0:43
voltijds werkend	605	0:53	0:51
werkt niet/huisvrouw	125	0:46	0:59
werkloos, arbeidsongeschikt	115	1:20	1:29
gepensioneerd	246	1:18	1:03

* Sign \square 0.10 **Sign \square 0.05 ***Sign \square 0.01

Gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding aan levensbeschouwing naar achtergrondvariabelen

	N	Gemiddelde voor controle	Gemiddelde na controle
Geslacht ($\beta= 0.04$)		(-)	(-)
man	638	0:20	0:23
vrouw	604	0:20	0:17
Leeftijd ($\beta= 0.17$)		(***)	(***)
16 tot 25	91	0:01	0:03
26 tot 40	414	0:06	0:09
41 tot 55	372	0:16	0:17
56 tot 75	365	0:46	0:40
Gezinssituatie ($\beta= 0.12$)		(***)	(***)
inwonend bij ouders	104	0:06	0:19
alleenwonend	99	0:57	0:51
met partner zonder kinderen	435	0:25	0:14
met partner en kinderen	604	0:13	0:20
Opleidingsniveau ($\beta= 0.02$)		(*)	(-)
laag	548	0:28	0:20
midden	386	0:16	0:22
hoog	308	0:11	0:18
Arbeidsmarktpositie ($\beta= 0.10$)		(***)	(*)
deeltijds werkend	151	0:08	0:17
voltijds werkend	605	0:08	0:14
werkt niet/huisvrouw	125	0:39	0:37
werkloos, arbeidsongeschikt	115	0:29	0:31
gepensioneerd	246	0:44	0:23

* Sign \square 0.10 **Sign \square 0.05 ***Sign \square 0.01